

Filmforskning och etik

av länsåklagare KLAS LITHNER

Det verkar måhända överraskande att diskutera en medicine doktorsavhandling i barnpsykiatri om filmforskning i en kriminologisk tidskrift. Anledningen är emellertid att jag helt nyligen råkade läsa boken och fann att de forskningsetiska problem som därigenom uppkommit kunna ha analog betydelse även inom kriminologin. Boken ifråga är Olof Elthammar: *Emotionella reaktioner inför film hos 11—18-årsgruppen* (Almqvist & Wiksell, 1967). Att avhandlingen recenserats av fackmän på andra håll förutsätter jag givetvis. Att vissa reflexioner äro kritiska beror naturligtvis delvis på att en jurist har svårt att bortse från de juridiska synpunkterna.

Avhandlingens uppgift definieras (s. 9) så att den skall experimentellt undersöka 11-, 13-, 15- och 18-åriga pojkar och flickors känsloreaktioner inför intensivt provocerande film och söka besvara frågan vilka barn och ungdomar och i vilka åldrar dessa reagerar på speciellt sätt inför ifrågavarande filmmaterial.

I ett kapitel om „Bakgrund“ refereras ett antal tidigare undersökningar om filmpåverkan m. m., och där säges på s. 15:

„Bengt Börjeson och medarbetare visade i en elegant undersökning hur betydelselös information om sambandet mellan film och brott av underbyggda data är jämfört med den emotionella förhandsinställningen till detta samband hos en grupp praktiker inom svensk fångvård.“

Härmed åsyftas tydligen en i litteraturförteckningen upptagen skrift av Bengt Börjesson, L. Lorentzen och Eva Ros: *Inställningen till filmens brottsframkallande effekt* (Svenska Film-institutets skriftserie, 1966).

För den som haft tillfälle att på nära håll inom ramen för de nordiska forskningsseminarierna i kriminologi studera Börjesons stimulerande och provocerande vetenskapliga teknik, sådan den framträder i hans doktorsavhandling, kan det vara frestande att ställa den provocerande frågan: Ha utomstående, opartiska forskare fått tillfälle att analysera förhandsinställningen till film, filmcensur och filmens eventuella brottsframkallande verkningar m. m. hos dr. Elthammar själv, rektor Börjeson och de många andra auktoriteter, som nämnas i detta kapitel eller i litteraturförteckningen? Det finns nämligen intet, som säger att en samhällsforskare, hur framstående han än må vara, är kemiskt fri från undermedvetna och omedvetna fördomar, som inverka på hans val av forskningsuppgifter, utgångspunkter, synsätt och slutsatser.

På s. 20 nämnes i undersökningsplanen, att filmerna skulle ha en hög provokationseffekt för att undersökningens resultat skulle vara av värde vid bedömningar av unga individers reaktionsmönster även av störningstyp.

Som stimuli = provokationskällor utvaldes filmerna *Brott på gatan*, *Gatans desperados*, *Förbjuden lek*, *Pojken i trädet*, *Bron* och *Gycklarnas afton*. När det slutligen gällde att finna en film med intensivt provocerande sexuella avsnitt sökte författaren och hans medhjälpare länge och ingående efter „en film, som högtintensivt visade även glädjefylld sexualitet“ och nödgades i brist på någon sådan nöja sig med den ocensurerade versionen av „491“ (s. 23). Tydligt visades även de andra filmerna i ocensurerad version, oaktat de uppenbarligen måste ha varit barnförbjudna. En jurist frågar sig här hur detta stämmer med bestämmelserna i Kungl. förordningen den 5 juni 1959 med särskilda bestämmelser om biografföreställningar m. m. Såvitt framgår av 9 § äro de enda undantagen från bestämmelserna om censur eller åldersgränser antingen att film förevisas i samband med undervisningen i läroanstalt, vilket icke här kan komma ifråga, eller att Konungen i annat fall på ansökan lämnat tillstånd. Om det sistnämnda är fallet, framgår ej av avhandlingen, såvitt jag kunnat finna.

Kapitlet „Personmaterialet till experimentgrupperna“ av författarens hustru barnpsykologen Gunvor Elthammar (s. 27 ff) redogör för uttagningsförfarandet, där med hjälp av Uppbördsverket 100 barn i var och en av de inledningsvis nämnda åldersgrupperna uttogos, 50 pojkar och 50 flickor. Barnen kallades till informationsmötet genom brev till föräldrarna, vari dock icke upplystes, vilka filmer det gällde. Till dem som icke inställde sig till det första informationsmötet utsändes en ny kallelse. Till dem som icke inställt sig så att de kunde testas, utsändes ett nytt formulär med förfrågan om anledningen till utevaron, som innehöll meningen „Möjligheterna för Eder att delta i en filmundersökning med *utmärkta* filmer finns nu tyvärr ej längre.“ Värdeomdömet „utmärkta filmer“ förefaller i detta sammanhang diskutabelt. Vidare redogöres för anledningen till att bl. a. 37 11-åringar och 34 13-åringar ej deltog i provet. För endast 5 barn i dessa åldersgrupper uppgavs „psykisk överkänslighet“ och för 3 barn att föräldrarna vägrade.

När det gäller frågan om barnens deltagande och föräldrarnas medverkan härtill verkligen var frivilligt, kan man hänvisa till att cirkulärskrivelserna (återgivna på s. 30—31) komma från en läkare vid ett barnsjukhus och som referens hänvisade till ett forskningsråd, vari bl. a. ingingo fyra professorer. De framträdde alltså såsom yttringar av en myndighets verksamhet och omgävos vidare med vetenskapens heliga aura. Man kan från andra om-

råden finna flera exempel på hur medgörliga många människor äro gentemot allt som påstås vara yttringar av myndighetsutövning. Som exempel kunna nämnas de ganska många bedrägerier mot och stölder från åldringar, som förövas av personer, vilka uppge sig representera Socialstyrelsen eller Pensionsnämnden e.d. Ett annat exempel är de fysiska undersökningar av kvinnor och flickor, vilka utföras av lindrigt sexuellt perversa män, som uppge sig vara utsända av Civilförsvarsstyrelsen eller Medicinalstyrelsen. Med stöd av sådana erfarenheter kan man alltså våga antaga att långtifrån alla deltaganden voro frivilliga utan att en del voro dikterade av ungefär följande resonemang: „Detta är en myndighet som står bakom, en myndighet, som sysslar med VETENSKAP och därför måste vi låta vårt barn bli försökskanin, även om vi egentligen inte vill.“

En annan intressant uppgift för en filmforskare skulle väl vara att i anslutning till den nya „horisontella“ vågen i svensk film göra attitydundersökningar på de regissörer, som specialisera sig på samlagsmotiv och på de skådespelare och skådespelerskor, som mot betalning ställa sig till offentligt förfogande för sådana ändamål. Finns det exhibitionistiska drag i skådespelarnas och voyeuristiska drag i regissörarnas karaktärer eller är det endast betalningen, som är avgörande? Eller är det en fördröjd pubertetsreaktion?¹⁾

I detta sammanhang uppställer sig också en annan fråga. Är lönen till de skådespelare och skådespelerskor som medverka i samlagsscener eller tidelag densamma som utgår i vanliga roller eller är den större? I sistnämnda fall kan den ju antagas bestå av en vanlig skådespelarlön och ett särskilt arvode för sexualhandlingarna. Det senare för beträffande regissörer, producenter och finansärer tanken till stadgandet i Br B 6:7: Om någon för att bereda sig särskild vinning i främjar tillfällig könsförbindelse mellan andra, dömes för främjande av otukt till böter eller fängelse i högst sex månader. Efter dessa reflexioner i förbigående återgår jag till avhandlingen, där kapitlet Reaktioner i hemmet efter filmvisningarna (s. 123—127) ur forskningsetisk synpunkt är det intressantaste. Här redogöres för en barnpsykiatrisk exploration av barnen och föräldrarna som utfördes 9—10 månader efter visningsserien.

I 11-årsgruppen uppvisade 5 flickor och 3 pojkar = (20 % av gruppen) ångestinslag. Bland symptomen märktes mardrömmar och mörkrädsla. En flicka vågade inte fortsätta deltagandet efter två filmer.

I 13-årsgruppen reagerade två flickor, därav den ena med de allvarligaste symptomen i hela undersökningsmaterialet. Hon led

¹⁾ Jämför Jan C. Bouman, *De erotiska majoriteterna* ((1968) s. 47—48 om sådana filminspelningar under konstnärlig täckmantel.

under ett par veckor efter filmen *Bron* av mycket kraftig ångest, som tog ett par månader att helt gå över. Hon uppgav att hon aldrig frivilligt skulle valt att se filmerna ifråga, men att hon önskat deltaga, eftersom hon blivit kallad. Hon måste under nämnda period behandlas med ångestdämpande samtal av barnpsykiater.

I 15-årsgruppen visade tre flickor och i 18-årsgruppen en flicka psykiska reaktioner med oro och ångest.

Om den nyssnämnda 13-åriga flickan uttalar författaren själv i sin sammanfattning (s. 134), att hon uppvisade så intensiva och långvariga reaktioner att han här ansåg det visade filmmaterialet ha haft en temporärt klart störande effekt. Det skulle vara intressant att veta hur denna flickas föräldrar betrakta konsekvensen av att deras barn fått bidra till vetenskapens framåtskridande.

När det gäller mänskliga försökskaniner för medicinsk forskning, t. ex. beträffande vaccinering eller prövning av nya läkemedel, kunna vissa misslyckanden eller skador svårligen undvikas. Detta får anses uppvägas av de förväntade möjliga eller sannolika fordelarna. Vid en beteendeforskning sådan som den här diskuterade kan man däremot fråga sig, om det väntade vetenskapliga resultatet är så betydelsefullt att det uppväger risken av psykiska skador ens i ett enda fall.

Som en avslutning med analog betydelse kan lämpligen citeras sammanfattningen i en amerikansk bibliografi av en artikel från 1965 om privatlivets helgd och beteendeforskning i en juridisk tidskrift.²⁾ Artikeln kan sammanfattas sålunda:

„Det råder konflikt mellan den vetenskapliga forskningen och individens rätt till privatliv, inklusive rätten att bestämma om och i vilken utsträckning och på vilka villkor han vill lämna några uppgifter om sig själv. Vetenskapens framsteg när det gäller konfrontationsspeglar, bandinspelare, läkemedel som kontrollera handlandet, hypnos, känsliga mikrofoner och infraröd fotografering kunna användas på ett sätt som kränker personlighetsskyddet och rätten till privatliv. Dessa måste lagligen regleras. De traditionella forskningsmetoderna i samhällsvetenskaperna få endast användas med samtycke med vissa få undantag. Absolut förtroende bör krävas. Anonymiteten är viktigare än kontrollmetoderna. Forskare i samhällsvetenskaperna bör utarbeta en etisk kodex. Lagen kan korrigera missbruk genom att föreskriva tystnadsplikt för en samhällsforskare, som mottagit uppgifter av sådant slag och genom att föreskriva påföljder för överträdelser härav.“ *Klas Lithner.*

²⁾ Se Oscar M. Ruebhausen och Orville G. Brim Jr., *Privacy and behavioral research* i *Columbia Law Review* 65 (7): 1184—1211, 1965.